

Research Paper

मराठी संतांच्या अंभंगातील “विडल” प्रतिमा

प्रा. डॉ. के. के. अहिरे
मराठी विभाग प्रमुख
कला विज्ञान आणि पु. ऑ. नाहाटा
वाणिज्य महाविद्यालय भुसावळ

प्रस्तावना

सर्व संतांनी विडल ही प्रतिमा वेगळ्या अंगाने आपल्या अंभंगात साकारली आहे. विडलाला देवत्व देण्याआधी या संतांनी त्यांना “माऊली” हे पद वहाल केले. एकाही मराठी संताने प्रत्यक्ष आपल्या आईचा उल्लेख आपल्या अंभंगातून केलेला दिसत नाही. काही मराठी संतांच्या अंभंगातून कौटुंबिक जीवनातील घटनांचे वर्णन आलेले दिसते. तर काहींच्या कुटुंबातील व्यक्तींचा नामोल्लेख आलेला दिसतो. परंतु प्रत्यक्ष मराठी संतांच्या लौकिक जीवनात आईचा उल्लेख आलेला दिसत नाही. मराठी संतांनी प्रत्यक्ष जीवनात आई या व्यक्तिमत्त्वांचे जे महत्त्वाचे स्थान असते ते स्थान त्यांनी प्रत्यक्ष कुटुंबातील आईला न देता विडलालाच ‘विडल माऊली’ म्हणून मातृपद वहाल केले आहे.

‘मातृपद’ विश्वाची ‘माऊली’ असलेल्या परमेश्वराला म्हणजे विडलाला वहाल करून संतांना जणू एक प्रकारे परमानंदच मिळतो.

संत ज्ञानेश्वर :-

संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या लौकिक जीवनाचा कुठेही उल्लेख केलेला नाही. संत ज्ञानेश्वरांच्या आई वडिलांना तत्कालीन समाजाने वहिष्कृत केले होते. समाजाबाहेर टाकले होते. विडलपंतांनी गृहत्याग करून काशीच्या कोणा श्रीपादस्वामींकडून संन्यास दीक्षा घेतली. व कालांतराने श्रीपादस्वामींच्या सांगण्यावरून विडलपंत पुन्हा स्वगृही येऊन संसारात रममान झाले. संसारात त्यांची बारा वर्षे गेली. आणि शके 1995 पासून दोन दोन वर्षांच्या अंतराने त्यांना निवृत्ती ज्ञानदेव सोपान आणि मुक्ताबाई अशी चार मुले झाली. याप्रमाणे विडलपंतांचा संसार सफळ झाला खरा पण तो कितीही झाला तरी तो संन्याशाचा संसार. एकीकडे मुले मोठी होत होती तर दुसरीकडे विडलपंतांवर जननिंदेचे लोट येत होते. सामाजिक वहिष्काराचे आघात ते सहन करत होते. मुले मोठी झाली. उपनयन संस्कारास योग्य झाली असे पाहून अंतर्बद्ध पोळलेले विडलपंतांनी आळंदीकर ब्राम्हणांनी सांगितल्यानुसार देहांत प्रायश्चित्ताची शिक्षा भोगण्यास तयार झाले व प्रयागच्या त्रिवेणी संगमत उभयतांनी देहत्याग केला.

संत ज्ञानेश्वरांनी एका अंभंगात विडलाला व पंढरपुरास आपले माहेर मानले आहे.

“अवघाची संसार सुखाचा करीन.” या अंभंगात ते म्हणतात

“जाईन गे माय तया पंढरपूर।

भेटेन माहेरा आपुलिया।”

ज्ञानेश्वरांनी पंढरपूर हे माहेर मानले. वारकरी संप्रदायातील सर्व संत मंडळींनी हीच संकल्पना उचलून धरली आहे. पंढरपूर हे माहेर व विडल ही माऊली मानूनच वाटचाल केलेली दिसते. अनेक संतांनी विडलाचा ‘माऊली’ म्हणूनच संबोधले आहे.

“अवघाची संसार सुखाचा करीन ल आनंदे भरीन तिन्ही लोका

जाईन ग माये तया पंढरपुता ल भेटेन माहेरा आपुलिया

सर्व सुकृताचे फळ मोलाहीन ल क्षेम मी देईन पांडूरंगी

वापरखुमादेविवरु विडलीशी भेटी ल आपुले संवसारी करुनि टेला।”

संत नामदेव :-

शके 1992 मध्ये पंढरपुरास संत नामदेवांचा जन्म झाला. नामदेवाचे वडिल दामाशेटी आई गोणाबाई हे शिंपी. परभरणी प्रांतातील नरसी वामणी या गावचे राहणारे. नामदेवाच्या जन्मापूर्वी त्यांचे आई वडिल पंढरपूर येथे येऊन विडलभक्ती करीत होते. तेच भक्तीचे बीज नामदेवात उतरले आणि बालपणापासूनच ते पंढरीच्या विठोबाचे एकनिष्ठ भक्त बनले. वयावरोबरच

त्यांची भक्तीही वाढू लागली आणि मनी विडलनामाचा छंद व हाती टाळ दिंडी घेऊन तहानभूक विसरून अहर्निश पूजा करू लागला. संत नामदेव विडलाला माऊली म्हणतात

“आगे तू माऊली संतांची सावली। आठपितां घाली प्रेमपाव्हा

प्रेमपाव्हा पाजी अगे माझे आई। पिणई ग माई पोब भोनी

येतो काकुळती प्रेमपाव्हाभाठी. उभा तो धुर्जही मागे पुढे

नामा म्हणे जिणे कठीन लिंछलोण। ओवळीन चरण पिटेभहित।”

तू माझी माऊली ल मी जो तुझा तान्हा।

पाजी प्रेम पाव्हा ल पांडुरंग॥

तु माझी माऊली ल मी तूझे वासरू॥

नको पाव्हा चोरू ल पांडुरंगे॥

संत एकनाथ :-

संत एकनाथ यांचा जन्म शके 1455 मध्ये पैठण येथे झाला. सुप्रसिद्ध संत भानुदास यांचे एकनाथ हे पणतू होत. मूळनक्षत्रावर जन्मलेल्या नाथाचे आई वाप त्यांच्या बालपणीच वारले. त्यामुळे संत एकनाथांनी विडल आणि रुक्मिणी ह्यांच्यात त्यांनी मार्ता पिता पाहिले.

पुंडलिक खंघू आहे ल त्याची ख्याती सांगू काय॥

माझी अहिण चंद्रभागा ल करितसे पापभंगा॥

एका जनार्दनी शरण ल कशी माहेरची आठवण॥

माझे माहेर पंढरी ल आहे भिषदेच्या तिसी॥

आप आणि आई ल माझी विडल रबुमाई॥

संत तुकाराम :-

वोल्होवा आणि कनकाई या मातापित्यांच्या पोटी संत तुकारामांचा जन्म शके 1520 मध्ये झाला. संत तुकारामांच्या वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंतच त्यांना आई वडिलांचे प्रेम लाभले. आपतांचा मृत्यु व अनेक प्रापंचिक अडचणी यामुळे तुकारामांचे प्रपंचातून मन विरक्त झाले. विडल पांडुरंग हेच त्यांच्या जीवनाचे आधार झाले. विडलालाच माऊली मानून संत तुकारामांनी विडलाप्रती वात्सल्यभाव व्यक्त केला आहे.

मातेविण बाळ ल आणिक न माने सोहळा ल

तैसे जाले माझ्या चित्ता ल तुजविण पंढरीनाथ ल

आई शिवाय बाळाला कशातच सुख वाटत नाही . टसे तुकारामांना विठ्ठलप्रेमातच आनंद वाटतो .

पाटुली पाहात भिणले डोळुले ल द्वापित्री पाडले कै ओ डोळां

तू माय माऊली कृपेची भावली ल विठले पाहिली पाट तुझी ल

धाव घाली आई ल आता पाहातोसी काई ॥

धीर नाही माझे पोटी ल झालो वियोगे हिंपुटी ॥

शीतल साउली आमुची माऊली ल विटाई वोळली प्रेम पाह्हा

जाउनो वीसंगा रिधेन वोरस ल लागले ते इच्छे पीईन वरी ।

संत जनावार्ड :-

संत जनावार्ड ह्या संत नामदेव यांच्या शिष्या . यांनी आपल्या अंभंगातून विठ्ठलाला माऊली हे पद बहाल केले आहे .

विठो माझा लेकराळा ल अंगे गोपाळांचा मेळा ॥

निवृत्ती हा खांद्यापरी ल ओपानाचा हात धरी ॥

पुढे चाले ज्ञानेश्वर ल मागे मुक्ताई बुंदर ॥

संत जनावार्डनी वरील अंभंगात विठ्ठलाला लेकराळा आईच्या रूपात पाहिले आहे .

तैझे आम्हांशी विठ्ठल माये ।

जनी वेळोवेळी पाहे ॥

ये ग येग विठाबाई ल माझे पंढरीचे आई ॥

श्रीमा आणो चंद्रभागा ल तुझे चरणीच्या गंगा ।

संत कान्होपात्रा :-

संत जनावार्ड यांच्या एवढाच मान संत कान्होपात्रा यांना संतांच्या मादियाळीमध्ये होता . संत कान्होपात्राचा जन्म जरी नायकिणीच्या पोटी झाला असला तरी तिला लहानपणापासून देवांची भक्ती पूजा करायला आवडत होते . ती लहानपणापासून विठ्ठलाची भक्त होती ल इतर संतांप्रमाणे संत कान्होपात्राने आपल्या अंभंगातून विठ्ठल या दैवताचा उल्लेख माऊली असाच केलेला आहे .

कनवाळु कृपाळु तू माय माऊली

धावूनिया भेटी विठाबाई ॥

कनवाळु कृपाळु अशी माय माऊली ती म्हणजे विठ्ठल होय . विठाबाई म्हणजे विठ्ठल हे नेहमी भक्तांच्या आळवणीने भक्तासमोर प्रकट होतात . त्यांच्या दुःखाचे निवारण करतात .

तुजविण आश न दिजे त्रिभुवनी ।

धावे हो जननी विठाबाई ॥

त्रिभुवनात विठाबाई शिवाय माझ कोणी नाही . असे कान्होपात्राला वाटते .

संत चोखोळा :-

संतांच्या प्रभावळीतील संत चोखोमेळा हे एक दलित संत होते . त्यांची विठ्ठल या देवतावर जीवापाड भक्ती होती . आपली हीन याती यामुळे विठ्ठल भक्तीमध्ये अडसर येतो म्हणून ते स्वतःला दुपण देत त्यांच्या विठ्ठल भक्तीत उत्कटता असून त्यांना शेवटपर्यंत विठ्ठल मंदिरात प्रवेश मिळाला नाही . याचेही दुःख त्यांच्या अंभंगातून दिसते . इतर संतांप्रमाणेच संत चोखोमेळा यांनीही श्री विठ्ठल देवाला माऊली म्हणून संबोधले .

माझी तू माऊली माझी तू माऊली ल

माझी तू माऊली विठ्ठला तू ॥

संत भागुबाई :-

संत भागुबाई या जातीने दलित म्हणजेच महार या जातीच्या . त्या संत चोखोमेळा यांच्या समकालीन संत होय . संत चोखोवाला त्यांच्या काळात जसे जातीयतेचे चटके वसले . त्याचप्रमाणे त्या वणव्यातून संत भागुबाईनाही जावे लागले . यांनाही त्यांच्या काळात विठ्ठल मंदिरात प्रवेश मिळाला नाही . संत भागुबाई याही विठ्ठलाला विटाई म्हणजेच माऊली म्हणतात आले तुझ्या दर्शनासी भेट द्यावी वा आम्हांसी सर्व संत हो राऊली लमी रे एकटी तळमळी ॥

करुणा आईक विटाई ल मज बाळा भेटी देई ॥

दलितेतर सर्व संत विठ्ठल मंदिरात भजन कीर्तन करीत आहेत . संत भागुबाई जातीने महार असल्यामुळे त्यांना मंदिर प्रवेश न होता . त्यामुळे त्यांची ही तळमळ त्यांच्या ह्या अंभंगातून दिसून येते . ।

निष्कर्ष ॥

वारकरी संप्रदायाचे अधिष्ठान विठ्ठल भक्तीवर आहे . संतांनी आपल्या अंभंगातून लौकिक आई वापाची थोरवी गाडली नाही मात्र त्यांनी विठ्ठल या दैवतालाच आपले मातृ पितृ संबोधले विठ्ठल भक्तीचा गौरव सर्वच वारकरी संतांनी केला आहे . संतांनी विठ्ठल या देवाला 'माऊली' म्हणून संबोधले आहे . संतांची 'विठ्ठल' ही एकमेव पुरुष देवता अशी आहे की तिला माऊली या स्त्रीलिंगी नावाने उच्चारतात . कारण या देवतेजवळ माऊलीची माया आहे आणि कृपेची सावली आहे . संत चोखोवा संत कान्होपात्रा संत भागुबाई हे सर्व संत जातीने दलित असल्यामुळे त्यांना मंदिर प्रवेश करू दिला नाही . म्हणून त्यांची तसूभरही विठ्ठलवरून श्रध्दा ढळली नाही उलट ह्या सर्व संतांनी विठ्ठलाला माऊलीच म्हटले .

संदर्भ

1. श्री नाना महाराज साखरे :- 'श्री ज्ञानदेव गाथा'
2. वरदा बुक्स पुणे
श्री नाना महाराज साखरे ॥ 'श्री नामदेव गाथा'
3. वरदा बुक्स पुणे
श्री नाना महाराज साखरे ॥ 'श्री तुकाराम गाथा'
4. वरदा बुक्स पुणे
ल . रा . पांगारकर :- 'एकनाथ चरित्र'
5. वरदा प्रकाशन पुणे
श्री सकल संत गाथा